

Филипович Павло Петрович (1891—1937) — видатний український поет, перекладач, літературознавець. Належав до літературної групи «неокласиків». Загинув у сталінських таборах.

Стаття «Європейські письменники в Шевченковій лектурі», опублікована київською газетою «Пролетарська правда» 10 березня 1926 року, мала суто популяризаторський, тобто зовсім не академічний характер. Водночас, як і все, що робив П. Филипович, цей невеличкий «фрагмент» його чималої шевченкіани вражає ґрунтовністю авторських знань, проникливістю спостережень, легкістю й елегантністю стилю. Передрукуючи сьогодні статтю професора П. П. Филиповича, що давно вже зробилася бібліографічною рідкістю, редакція «Всесвіту» має намір не лише вшанувати 175-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка, а й привернути читацьку увагу до літературно-критичної спадщини видатного українського вченого, автора цілого ряду блискучих шевченкознавчих праць. Продовжуючи розмову, започатковану 1926 року П. Филиповичем і, на жаль, обірвану у наступні десятиліття, редакція планує опублікувати в одному з найближчих номерів ґрунтовну розвідку Івана Дзюби «Шевченко і Гюґо».

ЄВРОПЕЙСЬКІ ПИСЬМЕННИКИ В ШЕВЧЕНКОВІЙ ЛЕКТУРІ

I

Драгоманов був невисокої думки про Шевченкову освіту і гадав, що тільки надзвичайний хист та «мужицтво» допомогли авторові «Кобзаря» знайти свій шлях. У відомій книзі Драгоманова «Шевченко, українофілі і соціалізм» є, між іншим, такий уступ: «Не знаємо, звідки прийшла йому охота до французької мови, може, для того, щоб бути салонним,— бо й з «Жизни Кулиша», і з «Воспоминаний» Чужбинського видно, що Шевченкові приятелі дуже звертали увагу на те, як держить себе Шевченко в салонах. Тільки ясно, що Шевченко або не давав великої ціни науці французької мови, або не звик що-небудь систематично робити, або швидше й те, й друге».

Коли Драгоманов писав свою розвідку, що вперше з'явилася року 1879-го, дуже мало було друкованих матеріалів про Шевченка — з щоденника «Основа» могла подати тільки уривки, повісті залишались тоді в рукописах, не краще було з листуванням, споминами тощо. Через те часто приходять Драгоманов до висновків неповних або й помилкових. Так було й цього разу. З Шевченкової повісті «Художник» дізнаємось, чому саме поет брався студіювати французьку мову. Він вирішив: «це конче потрібно». У Брюллова є Гіббон французькою мовою, і Шевченко просто не може байдуже глядіти на твір славновісного англійського історика. «Історію розпаду і занепаду Римської імперії» він мусить прочитати. Недаром він захоплювався Брюлловським ескізом «Гайзеріх прибуває до Риму», недаром Брюллов заборонив своєму учневі брати сюжети з інших джерел, крім Біблії, стародавньої грецької та римської історії.

І от з молодим поляком, студентом

Демським, Шевченко вечорами вчить французької мови й читає Гіббона. Одного разу вони перекладали дуже веселий розділ з «Брата Якова» Поля де Кока. Але Шевченків приятель скоро вмер. Поховавши його, поет відібрав собі з невеличкої бібліотеки Демського французькі книжки — гадав, мабуть, і далі студіювати мову. Дійсно, переїхавши пізніше на Україну, він знов береться за французьку мову — про це згадує Афанасьєв-Чужбинський. Невідомо, який наслідок мали ці спроби — катастрофа 1847 року їх обірвала, — але у всякому разі в Шевченковому листуванні, повістях та щоденникові трапляються окремі французькі вирази та слова. І, безперечно, не про салонну «кваліфікацію» дбав поет, а намагався підвищити свою освіту. Жадоба знання була в нього величезна. «Не було книжки живої й животворящої, щоб йому в руки попала та й лежала в нього непрочитана», — згадував Куліш, та й сам Шевченко в своїх російських повістях признавався, що не може уявити людину без книжки: «Станным и ненатуральным кажется нам грамотный человек, существующий без книги», «книги дали меня, как хлеб насущный, необходимы»...

Перечитуючи Шевченкові повісті, щоденник, листування та різні спогади, знаходимо чимало матеріалу, що характеризує Шевченкову лектуру. Досить часто маємо поетові уваги про окремих авторів, про той чи інший твір; іноді перед нами тільки побіжна згадка, саме ім'я письменника, і важко з певністю сказати, в якій мірі був з ним знайомий Шевченко.

Все ж і на підставі цього матеріалу загальна картина буде показана. Тут сплине тільки на лектурі Шевченка з західноєвропейського письменства. З ним Шевченко знайомився переважно на російських, деколи на польських перекладах. Почав

студіювати дещо з французьких першотворів, але цією мовою, як зазначено вже, остаточно опанувати не пощастило...

II.

Академічна наука велику увагу надавала античній культурі. Гнедичів переклад «Іліади» та Жуковського — «Одіссеї» поширювали інтерес до класиків і серед ширшого суспільства. Була мода порівнювати Гомера і українські народні думи, що почали з'являтися в журналах та окремих збірках.

Таке порівняння Шевченкові спочатку здавалося зарозумілим, потім він віддавав перевагу думам — вони велично-прості й прекрасні. Та й «хіоського сліпця» Шевченко дуже поважав (тоді вірили в його існування), різні образи грецької епопеї не раз згадуються йому. Він навіть мав замір намалювати сцену з «Іліади» — «Андромаха біля тіла Патрокла». «Тепер щойно зрозумів я, — признається Шевченко, — як доконче потрібне знання старовини, особливостей життя й мистецтва давніх греків, і як мені у тому допомогла французька мова. Не знаю навіть, як мені дякувати доброму Демському за оцю прислугу». Виходить, був час, коли Шевченко мав певні досягнення щодо французької мови.

Згадки про Вергілієві «Георгіки» та «Метаморфози» Овідія Назона свідчать, що Шевченко був знайомий з цими творами, згадує він ще байки Федра, Плутарха, Геродота, Горация, Тита Лівія, Юлія Цезаря. Інтерес до Овідія збільшився долею цього вигнанця римського деспотизму, і на заслання Шевченко не раз звертався думкою до нього.

Так само з'являлися в його уяві й інші «великомученики й світочі людськості», зворушував образ великого поета середньовіччя Данте Аліґ'єрі. Шевченко повторював його слова, що немає в житті більшого болю, як пригадати собі часи щасливі при неволі, а в поезії «Іржавець» наводив порівняння з пекельними муками та грішниками, що їх описав Данте в першій частині «Божественної комедії»:

Мій краю прекрасний, розкішний, багатий!
Хто тебе не нищив? Якби розказать
Про якого-небудь одного магна
Історію-правду, то перелякать
Саме б пекло можна! А Данта старого
Полупанком нашим можна здивувать.

Крім Данте, з італійських письменників згадує Шевченко Тасо, Аріосто, Боккаччо і взагалі «італійські новели двозначного змісту».

Великий інтерес і пошану викликав Шекспір! В одному з перших листів із заслання до Лизогуба Шевченко просить прислати Шекспіра в перекладах Кетгера. За споминами Картошевської, Шевченко після кожного оповідання Марка Вовчка кричав: «Шекспір, Шекспір!» Це була найвища похвала. З англійських письменників 18-го віку Шевченко знав «Гулливерову мандрівку» Свіфта, цинів популярний роман Годсміта «Векфільдський священик» і «безсмертний твір Дефо» — «Робінзон Крузо»; йому не сподобалися солодкі й довгі листи Річардсонової «Клариси», що поклала

початок сентиментальному сімейному романові в Англії. Є згадка про Юнга, що в «нічних думках» оспівував марність усього земного, але особливу увагу віддає Шевченко Оссіанові, що меланхолійно вславляв героїзм минулого на тлі похмурої й величної природи. Ще більше романтичні уподобання Шевченкові виявлялися у захопленні романами Вальтера Скотта. Шевченко перечитав майже всі його романи. Одна сцена з «Вудстока» дала Шевченкові тему для малюнка. Написавши оповідання «Варнак», Шевченко шкодує, що не міг на заслання перечитувати «великого шотландця» і це відбилось на художній вартості оповідання. Не менше Шевченка захоплювався Вальтером Скоттом Брюллов — деякі твори вони читали разом.

Історична романтика Вальтера Скотта, безперечно, справляла на Шевченка більше враження, ніж «світова скорбота» Байронової поезії, хоч він з піднесенням декламував уривки з Міцкевичевого перекладу «Чайльд Гарольда». Знав і «Дон Жуана».

З пізніших англійських письменників Шевченко любив Дікенса. Дуже поважав він поета селянської Шотландії Бернса — це «поет народний і великий».

З німецьких авторів найбільше уваги віддає Шевченко Гете — він був для нашого поета і «великий германський поет», і «мудрець». Гетевого «Фауста» Шевченко знав у Губерівському перекладі. В Брюлловській майстерні він чув, як перекладач читав останню сцену I частини з «Фауста» (у в'язниці), і вона справила на Шевченка сильне враження. Повертаючись із заслання і закохавшись в артистку Піунову, він вибрав їй для читання цю останню сцену божевільа зведеної дівчини простого походження. Таких сцен чимало і в Шевченкових творах (у поемі «Слепая», «Марина» та ін.) — може, до деякої міри на них вплинув і геніальний твір німецького поета. На заслання Шевченко не раз з пам'яті, тому не зовсім точно, цитує різні місця з «Фауста» в Губерівському перекладі — «надеждою живуть ничтожные умы, — сказал покойник Гете»; «Жизнь коротка, а наука вечна, говорит великий Гете».

Знайомий був Шевченко і з творами Шіллера. «Розбійників» бачив у театрі ще в перший петербурзький період свого життя. Популярна колись п'єса відомого свого часу німецького драматурга Коцебу «Син кохання» мало сподобалась Шевченкові (у Нижньому Новгороді). Чималий інтерес Шевченка викликала поезія Кернера, німецького патріота, «Тиртея» війни за визволення, що загинув 1813 року. Із заслання пише Шевченко Броніславу Зальському (1854 року), що дуже здраів з його обіцянки надіслати твори Кернера, пізніше сповіщає, що одержав їх.

З французького письменства перш за все слід відзначити, що Шевченко був знайомий з діяльністю енциклопедистів-матеріалістів 18-го віку і розумів їх історичне значення в розвиткові політичної та соціально-економічної боротьби за визволення трудящих. В оповіданні «Близнець» зазначено, що між книжками, що їх одписав Гр. Гречка Сокирі, була й «французька енциклопедія». Про енциклопедистів міг чути Шевченко і від кирило-методієвця Савича, «останнього

вольтер'янця», що в 30-х роках навіть їздив у Париж, «куда влекла его возможность доверить свое образование в том же усвоенном им «вольтерьянском» направлении». Пригадаймо тепер відомий запис у Шевченковому щоденникові, зроблений під час повернення з заслання, коли поет на пароплаві слухав музику якогось «кріпосного Паганіні» і вона навияла йому такі думки: «Під впливом скорботних, голосячих звуків цього бідолашного вільновідпущеника пароплав у нічній похоронній тиші уявляється мені якоюсь потворою величезною, що страшно й глухо ревучи, розкрила свою здоровенну пащу й ніби наготувалась проковтнути поміщиків-інквізиторів. Великий Фултоні й великий Уатте! Ваша молода дигина, що росте не щодня, а щогодини, скоро пожере баготи, престоли й корони, а дипломатами й поміщиками тільки заїсть, поласує, мов школяр цукеркою. Те, що почали у Франції енциклопедисти, те скінчить на всій нашій планеті ваша колосальна, геніальна дитина. Моє пророцтво безсумнівне».

Треба підкреслити, що знайдемо в Шевченка і критичне відношення до тих форм, в які вилилось вольтер'янство на російському ґрунті, і до самого Вольтера, оскільки він був представником чужого вищого класу й минулої доби. В повісті «Прогулка с удвольствием и не без морали» Шевченко з іронією пише про листування «фернейського мудреця» з Катериною II.

З французьких романтиків Шевченко знав Шатобріана, в листі до гр. Толстої (1857 р.) згадується цей «знаменитый турист, эмигрант, дипломат и наконец автор Атталы», згадуються його «замогильные записки». Шевченко, як видно, не мав великої поваги до «малодушного Шевалье де Шатобріан де Камбура». Так само критично ставився він до романістів Дюма та Ежена Сю. В романах останнього він вбачає скороминущі ефекти — «не таков наш Гоголь — истинный ведатель сердца человеческого». В 40-х роках був період, коли популярність Сю в Росії була надзвичайна і заважала навіть розуміти Гоголеві твори. Белінський з обуренням писав в «Отечественных записках» 1844 року про російських критиків: «Многие из таких господ добродушно преклонились уже перед неслыханным величием «Парижских тайн» и, не будучи в силах вообразить что-либо выше этого пресловутого творения (как мышь в басне Крылова не в силах была вообразить зверя сильнее кошки), во всеуслышание объявили Эжена Сю гением, а его сказку — бессмертным творением, не упустив при сей верной оказии разругать «Мертвые души» Гоголя, которых любая страница, наудачу развернутая, убьет тысячи таких бедных и жалких произведений, как «Парижские тайны». Пізніше Белінський зазначив соціальну значимість роману Сю, але також негативно ставився до нього як до авантюрного твору з штучним мелодраматизмом. Другий досить відомий в 40-х роках критик Валеріан Майков був прихильніший до Сю, але теж мусив констатувати, що не по силах прийшлись йому великі соціальні теми. Шевченко в оцінці Сю був, таким чином, на рівні вимог, що висловлювали й кращі представники тогочасної російської критики.

Згадує Шевченко Бальзака. Певно, знав він і твори Жорж Санд. Зберігся такий його малюнок з періоду заслання: Шевченко сидить коло столу й малює товариша, що стоїть проти нього з голою спиною; на підлозі лежить книжка з написом: G. Sand. 1854. На засланні Шевченко радий був кожній книжці — так важко було їх діставати. Мабуть, ознайомився він із цією книжкою Жорж Санд, читав же він колись у першотворі повість Поля де Кока, Гіббона та, певно, й інші книжки. Звичайно, міг він читати — в різні часи життя — й численні російські переклади популярних тоді романів французької письменниці. Далі слід відзначити великий інтерес Шевченка до французьких поетів громадянського напрямку Барб'є та Беранже. Республіканець Беранже, що в своїх творах відгукнувся і на перші подуви раннього соціалізму-фур'єризму, та автор «Ямбів» — витвору французької революції 1830 року — Барб'є мали великий успіх ще серед петрашевців, але найбільшою славою користувалися в Росії в 50—60-і роки, в добу «реформ». Шевченкові інтереси сходяться тут з настроями та вимогами часу. Він дуже цікавиться перекладами Курочкіна з Беранже, записує в щоденник переклади, які не могли тоді з'явитися в друкуванні й нелегально поширювалися у рукописних списках, напр., поезію про те,

Как в бозе сгнил последний царь
Навуходоносор.

Так само вписує Шевченко в щоденник бенедиктовський переклад славнозвісної поезії Барб'є «Собачий пир». Особливо захоплював Шевченка в ньому образ свободи.

Свобода — женщина с упругой мощной грудью,
С загаром на щеке,
С зажженным фитилем, приложенным к орудию
В дымящейся руке!
Свобода — женщина с широким гордым шагом,
Со взором огненным,
Под гордо выходящим по ветру красным флагом,
Под дымом боевым,—
И голос у нее не женственный сопрано:
Но жерл чугунный ряд,
Ни медь колоколов, ни палка барабана
Его не заглушат!
Свобода — женщина, но в сладострастьи
щедром

Избранникам своим верна,
Могучих лишь одних к своим приемлет, недрам
Могучая жена.
Ей нравится плебей, окрепнувший в проклятьях,
А не гнилая знать,
И в свежей кровию дымящихся обьятьях
Ей любо трепетать.

Ми розглянули Шевченкову лектуру з західноєвропейських художників слова, минаючи деякі менш значні літературні явища, що згадуються іноді в Шевченка (наприклад, популярна в свій час книга американського письменника Вашингтона Ірвінга про Христора Колумба, роман Жан-Жака Бартелемі «Мандрівка молодого Анахарсиса» і т. ін.). Звичайно, наведені матеріали не вичерпують усієї «європейської» лектури Шевченка, ми скористалися тільки з того, що сам поет так чи інакше, з різних приводів, занотував у своїх повістях, щоденникові, листах. Ясно, що він знав, читав значно

більше, хоч і не систематично через несприятливі обставини життя. Безперечно, знав він і Гейне, і Гюго, і інших авторів, що звертали на себе увагу суспільства, найбільше письменників та критиків за Шевченко-вих часів.

Слід також зазначити, що великий інтерес

Шевченка до західноєвропейського письменства з'єднувався в нього з таким же інтересом до європейського малярства (воно ще більше цікавило Шевченка), архітектури, музики і, до певної міри, й науки та політичної думки. Але ця тема для окремих розвідок.

1926

Володимир ПОЛЕК

НЕБУДЕННІ ЗАСЛУГИ ОРЕСТА КУЗЬМИ

«Всесвіт» у 12-у номері за 1987 рік надрукував цікаві матеріали про історію міжнародної штучної мови есперанто. Проте їх автори чомусь не згадали про першого і найдіяльнішого пропагандиста есперанто на Україні Ореста Леонтьовича Кузьми.

О. Л. Кузьма народився 21 січня 1893 року в селі Диниска на Львівщині. Через п'ять років разом з батьками переїхав до Коломиї (тепер Івано-Франківської області), де навчався в початковій школі та гімназії (нині Коломийська СШ № 1 імені В. Стефаника). Після закінчення Віденського університету він учителював у місті над Прутом, з яким пов'язана його подальша трудова і творча діяльність. У 20-х роках О. Кузьма працював в українській державній і польській жіночій приватній гімназії, а після воз'єднання Західної України з Радянською Україною — директором середньої школи імені В. Стефаника.

О. Л. Кузьма помер 15 грудня 1968 року в Коломиї, де й похований.

1912 року Орест Леонтьович заснував перше на Україні товариство есперантистів «Прогрес» («Поступ») і був ним обраний делегатом на VIII Всесвітній конгрес есперантистів у Кракові. Тоді ж він особисто познайомився з творцем цієї міжнародної штучної мови Людвіком Заменгофом (псевд. «доктор Есперанто») який подарував нашому землякові свою книжку «Lingvo Internacia». Він був делегатом ще одного міжнародного Е-конгресу в Кракові 1931 року. Але тоді змінилася політична ситуація в країні й шовіністично настроєне керівництво цього конгресу під тиском польського уряду заборонило О. Кузьмі передати делегатам вітання від українського народу. На знак протесту Орест Леонтьович та інші українські делегати залишили конгрес. Усі есперантські газети засудили негідний вчинок польського уряду й частини польських есперантистів. Професор Краківського університету О. Буйвід спеціально приїжджав до Коломиї, щоб вибачитися перед Орестом Леонтьовичем за прикрий інцидент.

У січні 1913 року в Коломиї О. Кузьма почав видавати журнал «Україна Стельо», де друкував здебільшого ним же перекладені мовою есперанто твори Т. Шевченка, І. Франка, О. Кобилянської, В. Стефаника, Лесі Українки, Г. Хоткевича, а також статті про життя і творчість цих та інших українських поетів і письменників. Згаданий журнал

виходив у 1913—1914-у і 1922—1930 роках, ставши трибуною для пропаганди кращих здобутків української літератури й народної творчості. Орест Леонтьович друкував свої переклади і в зарубіжних есперантських газетах.

1922 року О. Л. Кузьма видав «Повний підручник до науки міжнародної мови есперанто» для українців, що складався із вступу, коротких методичних порад та граматики з текстами, тобто перекладами творів українських письменників, зокрема «Катерини» Т. Шевченка (в перекладі В. Дев'ятнича). Як писала критика, підручник О. Л. Кузьми «вповні видержує порівняння з подібними підручниками есперанто в інших європейських мовах». Ерна Ціманда переклала підручник польською мовою і він набув поширення серед польської та єврейської громадськості на Західній Україні. Одночасно О. Л. Кузьма доповнив «Українсько-есперантський словник» Карла Вербицького і зі своїм вступом видав його як додаток до журналу «Україна Стельо».

Через десятиліття, наприкінці 1932 року, в станіславсько-коломийському видавництві «Бистриця» вийшла брошура Ореста Кузьми «Міжнародна мова есперанто», яку 16 січня 1933 року на закритому засіданні окружний суд на пропозицію прокурора конфіскував. Як записано в архівному документі, «зміст, поданий на четвертій сторінці обкладинки, містить ознаки злочину з параграфу 152 [арного] к[одексу]». Що ж так перелякало польську цензуру? Виявляється, на четвертій сторінці обкладинки своєї брошури О. Кузьма вмістив карту України, на якій Західна Україна була зображена частиною Радянської України! Те, про що тоді мріяв український есперантист, через сім років стало дійсністю. В жовтні 1939-го О. Л. Кузьма як делегат Народних Зборів Західної України голосував за воз'єднання Західної України з Радянською Україною.

І свої знання в галузі фотографії Орест Леонтьович віддав справі пропаганди української культури за рубежом. У 1913—1918 роках він видав у Відні серію карток з краєвидами, зразками народного побуту й одягу, портретами українських письменників. Усі тексти були надруковані есперанто та українською мовою.

1968 року, незадовго до смерті О. Л. Кузьми, новостворена республіканська есперантська комісія обрала його своїм почесним членом.

Івано-Франківськ